

स्त्री मुक्ती आंदोलनातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान

प्रा. डॉ. अंकुश मारुती सोहनी
शेठ ज. नी. पालीवाला महाविद्यालय पाली

प्रस्तावना

भारतात पुरुषप्रधान संस्कृती अस्तित्वात आहे. समाजातील प्रत्येक कुटुंबात स्त्रियांचे महत्त्व अनन्यसाधारण असताना, समाजात स्त्रियांना पदोपदी दुय्यम प्रतीचे स्थान दिले जात असल्याचे अनेक उल्लेख आढळून आले आहेत. अशा परिस्थितीमध्ये अमूलाग्र असे परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी महाराष्ट्राच्या सामाजिक विकासाच्या जडणघडणीमध्ये ज्या समाज सुधारकांची नावे घेतली जातात त्यात प्रामुख्याने महात्मा ज्योतिबा फुले, छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज, ताराराणी शिंदे, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, त्याचप्रमाणे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांच्या जीवनात अमूलाग्र असा बदल घडवून आणलेला आहे.

संशोधनाचा उद्देश

1. देशाच्या प्रगतीमधील स्त्रियांचे महत्त्व लक्षात घेणे.
2. स्त्रियांच्या अनिष्ट प्रथा, निर्बंधाने विकासातील खीळ
3. प्राचीन, मध्ययुग व आधुनिक काळातील स्त्रियांची परिस्थितीचा अभ्यास करणे

गृहीतके

1. वैदिक काळातील स्त्रियांना मान होतो.
2. मध्ययुगात स्त्रियांच्यावर निर्बंध लादले.
3. समाजातील स्त्रियांना दुय्यम वागणूक मिळू लागल्याने अनेक समाज सुधारकांच्या प्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महत्त्वाचे कार्य केले

संशोधन पद्धत

मानवी समाजाच्या दृष्टीने स्त्री हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा आहे. स्त्रियांचा विकास म्हणजे राष्ट्राचा विकास होय. अशा स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जे प्रयत्न केले ते स्पष्ट करण्यासाठी ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. तसेच प्राथमिक व दुय्यम संदर्भ साधनाचा वापर केलेला आहे.

वैदिक काळातील स्त्री जीवन

आपल्या भारत देशाला प्राचीन संस्कृतीचा वारसा लाभलेला आहे. अशा प्राचीन भारताचा इतिहास लक्षात घेताना आपल्या असे निदर्शनास येते की, तत्कालीन समाजात स्त्रियांना मोठी प्रतिष्ठा होती. फक्त प्रतिष्ठाच नव्हे तर पुरुषांच्या बरोबरीचे किंबहुना पुरुषांच्या पेक्षा बरचे स्थान होते. प्राचीन काळात स्त्री-पुरुष कुटुंब करून एकत्र वास्तव्य करत असल्याचे आढळून आलेले आहे. हे खरे असले तरी त्यांनी श्रमविभाजनाच्या तत्वांचा पुरस्कार केलेला आहे. स्त्रियांनी घर आणि घरांतर्गत-सर्व कार्यभार सांभाळणे, तर पुरुष वगनि कुटुंबाच्या उपजिवीकेसाठी लागणाऱ्या जीवनावश्यक बाबी घराबाहेर जाऊन मिळवणे आणि कुटुंबाचा सांभाळ करणे हे खरे असले तरी, स्त्री-पुरुष यांच्यात कसला ही भेद नव्हता. स्त्रियांच्या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने ब्रिटिश सत्ताधीश त्याचप्रमाणे भारतीय समाजसुधारक यांनी तसे प्रयत्न केल्याचे, अनेक उल्लेख आढळले आहेत. हे खरे असले तरी प्राचीन काळात असे प्रयत्न झाल्याचे काही उल्लेख आढळलेले आहेत. गौतम बुद्धाने स्त्रियांना भिक्षुणी होण्याचा अध्यात्मिक, आत्मिक, स्वातंत्र्य उपभोगण्याचा अधिकार दिलेला होता.

मध्ययुगीन स्त्रीजीवन

वैदिक काळातील स्त्रियांना मानाचे स्थान होते. ही स्त्रियांची परिस्थिती मध्ययुगात राहिलेली नव्हती. इ.स. १००० पासून भारतावर मुस्लीम आक्रमणे फार मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली व या काळात आक्रमणाच्या भयाने स्त्रियांवर अनेक निर्बंध लादली गेली. हे खरे असले तरी महानुभाव पंथाचा स्त्रियांच्या संदर्भात दृष्टिकोन हा अत्यंत

सहानुभूतीचा होता. हिंदू धर्माने नाकारलेला मोक्षप्राप्तीचा मार्ग त्यांनी स्त्रियांना खुला केला होता. तसेच भक्तीपंथामध्येही स्त्रियांना सन्मानपूर्वक वागविले जात होते. या शिवाय महत्त्वाचे म्हणजे संत जनाबाई, संत मुक्ताबाई, या सारख्या संतानी स्त्रियांना सतत समतेची वागणूक दिल्याचे काही उल्लेख आढळलेले आहेत.

शिवकालीन स्त्री जीवन

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात रयतेला जेवढे महत्त्वाचे स्थान होते. त्यापेक्षा जास्त स्त्रियांना महत्त्वाचे स्थान होते. या काळात अशी एक म्हण प्रचलित होती, की "पर स्त्री माते समान" यावरून असे लक्षात येते की, स्त्रियांचा प्रचंड सन्मान केला जात होता. त्याचप्रमाणे राज घराण्यातील आणि सरदार घराण्यातील स्त्रियांना लेखन, वाचन व शिक्षण घेण्याच्या संधी उपलब्ध करून दिलेल्या होत्या.

पेशवे काळातील स्त्री जीवन :

पेशवेकाळात रुढी आणि परंपरावर विशेष भर दिला जात होता. धर्माच्या नावाखाली चालत असलेल्या स्त्रियांच्या संदर्भातील कर्मठपणा, सतीप्रथा, बालविवाह, जरठ कुमारी विवाह, विधवा स्त्रियांची दयनीय स्थिती, कुटुंबांतर्गत होणारी घुसमट, शारीरिक छळ, बलात्कार अशा सर्व अन्यायकारक बाबीमुळे स्त्रिया गांजलेल्या होत्या व हे सर्व अन्याय तसेच अत्याचार स्त्रिया जन्माचे भोग म्हणून निपुटपणे सहन करत होत्या. शिक्षण नाही, इस्टेटीत हक्क नाही, स्वतःचे उत्पन्नाचे काही ही साधन नाही. अशा प्रकारची दयनीय व लाचार अवस्था असल्याचे दिसून येते.

ब्रिटिश काळातील स्त्री जीवन

इंग्रजांच्या आगमनाने भारतीय समाजात मोठी जनजागृती घडून येण्यास प्रारंभ झालेला होता. भारतात स्त्री शिक्षणाचा पाया इंग्रजी मिशनऱ्यांनी रचला. इ.स. १८२८ रोजी अमेरिकन मिशनऱ्यांनी मुंबईमध्ये मुलींसाठी शाळा उघडण्यात आल्या आणि स्त्रियांना शिक्षणाची दारे खुली झाली. त्यामुळे अनेक मुलींनी शिक्षण घेऊन समाजात स्त्रियांच्या संदर्भात फार मोठी जनजागृतीला प्रारंभ झालेला होता. विशेषतः या काळात अनेक भारतीयांनी स्त्री शिक्षणाचा हिरीरीने पुरस्कार केलेला होता. तसेच समाजात ज्या काही अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि विविध प्रकारचे पारंपरिक कल्पना होत्या. त्या मोडून काढण्यास प्रारंभ झाला. या दृष्टिकोनातून राजा राममोहन रॉय व ईश्वरचंद्र विद्यासागर सारख्या समाजसुधारकांनी पुढाकार घेतलेला होता. भारतीय समाजात स्त्री शिक्षणाबद्दलची वाढती आस्था पाहून लॉर्ड डलहौसीने इ.स. १८५० मध्ये ब्रिटिश सरकार भारतात मुलींसाठी शाळा उघडण्याच्या कामात प्रोत्साहन देईल असे जाहीर केले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री जीवन

इ.स. १८५१ च्या दशकात महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सर्व स्तरातील मुलींना मातृभाषेतून शिक्षण देण्यासाठी पुणे स्थित पहिली मुलींची शाळा सुरू केलेली होती. अशी शाळा सुरू करणारे महात्मा ज्योतिबा फुले हे पहिले भारतीय होते. शिक्षणाची सुरुवात तळागाळातून व्हावयास पाहिजे, असे त्यांनी ठामपणे आपले मत मांडले. या त्यांच्या कार्यात त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी मोलाची साथ दिलेली होती. महात्मा फुले यांच्यानंतर स्त्री शिक्षणविषयक कार्य पंडिता रमाबाई यांनी केले. त्यांनी मुंबई मध्ये शारदा सदन स्थापन केले व महाराष्ट्रामध्ये स्त्री शिक्षणविषयक जनजागृती निर्माण करण्याचे मोलाचे कार्य केलेले होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीमुक्तीचे कार्य:

गौतम बुद्ध, कबीर आणि महात्मा ज्योतिबा फुले यांना गुरुस्थानी मानलेल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नावाच्या वादळाने क्रांतीकारी विचार प्रवाहाच्या इतिहासाचा त्या इतिहास प्रवाहाचा, त्या विचारांचा पुढचा टप्पा गाढल्याचे स्पष्ट करत स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याला खऱ्या अर्थाने प्रत्यक्ष कृतीस घटनेचा आधार घेत नवा आयाम देण्याचे महत्त्वाचे काम केलेले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी खऱ्या अर्थाने इथल्या पिचलेल्या, दबलेल्या, शोषित स्त्रियांना आवाज देण्याचं काम केल्याचे कोणी ही नाकारू शकणार नाही.

स्त्री विकासाच्या दृष्टीने त्यांचे हिंदू कोड बिल :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री स्वतंत्र्यविषयक विचार मूलभूत परिवर्तनवादी होते. स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय अशा महत्त्वपूर्ण मूल्यांसाठी त्यांनी १९५१ च्या दशकात संघर्ष केला. त्यांचा संघर्ष हिंदू कोड बिलाच्या कायदेशीर स्वरूपात प्राप्त करण्याचा महत्त्वपूर्ण प्रयत्न होता.

आज अनेक स्त्रिया विविध क्षेत्रात अत्यंत महत्वपूर्ण कामगिरी बजावत आहेत. भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी (माजी पंतप्रधान) राष्ट्रपती पद भूषविलेल्या प्रतिभाताई पाटील (माजी राष्ट्रपती) याशिवाय डॉक्टर, प्राध्यापक, शास्त्रज्ञ, वकील, इंजिनियर अशा विविध क्षेत्रांमध्ये महिला पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून अत्यंत प्रामाणिकपणे आपले योगदान देत आहेत. याचे सर्व श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडे जाते. हे खरे असले तरी भारतीय समाजात स्त्रियांना सतत दुय्यम स्वरूपाचे स्थान दिलेले दिसून येते. परंतु त्यांना सर्व प्रकारचे अधिकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मिळवून दिलेले आहेत.

1. वडिलोपार्जित संपत्ती मिळवण्याचा अधिकार
2. आंतरजातीय विवाहस परवानगीचा अधिकार
3. स्वतःचा वारसा निश्चित करण्याचा अधिकार
4. मुलीला वारसा घेण्याचा अधिकार
5. दत्तक घेण्याचा अधिकार
6. घटस्फोटाचा अधिकार
7. पोटगी मागण्याचा अधिकार
8. स्त्रियांच्या स्वतःच्या मिळकतीवरील अधिकार

अशा लहान लहान पण अति महत्वपूर्ण बाबी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी यशस्वीपणे हाताळल्या आहेत. परंतु सनातनी विचारांच्या लोकांनी हिंदू कोड बिलाला विरोध केल्यामुळे त्यांना प्रचंड मनस्ताप सहन करावा लागला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेल्या हिंदू कोड बिलास अपयश आले असले तरी पुढील काही वर्षांमध्ये त्यातील काही बाबींचा स्वीकार सरकारने केला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अनेक बाबी सरकारला पटलेल्या असल्यामुळे स्त्रियांचा सर्वांगीण विकास व्हावा, त्यांना समतेचा अधिकार मिळाला पाहिजे. तसेच स्त्रियांना शिक्षण, नोकरी, सामाजिक तसेच राजकारणात सुद्धा योग्य ती संधी मिळाली पाहिजे म्हणून सरकार प्रयत्न करित आहे. त्यामुळे स्त्रियांनी विविध क्षेत्रात भरारी घेऊन आपले महत्व समाजापुढे सिद्ध केलेले आहे.

समाज व्यवस्थेचा अर्धा घटक मानल्या गेलेल्या स्त्री वर्गावर सतत दुर्लक्ष केलेले होते. दुर्बल कनजोर समजून तिला सतत प्रवाहाच्या बाहेर फेकण्याचे काम जाणून-बुजून केल्याचे सर्वच समतेचा विचार करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या लक्षात आलेले आहे. म्हणून स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी विविध समाजसुधारकांनी प्रयत्न केलेले आहेत. त्यामध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले, छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज, धोंडो केशव कर्वे आणि डॉ. आंबेडकर यांनी स्त्रियांना स्वातंत्र्य समता व न्याय मिळण्यासाठी सतत संघर्ष केलेला होता. छत्रपती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९५१ मध्ये संसदेत हिंदू कोड बिल मांडले पण त्याला सनातनच्या विरोधामुळे ते बिल पास झाले नाही. हे खरे असले तरी समतेचा पुरस्कार करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सर्व स्त्री वर्गात एक प्रकारचे चेतन्य निर्माण केलेले होते. म्हणून स्त्रियांनी विविध क्षेत्रात आपले स्थान सिद्ध केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महत्वपूर्ण योगदानाने स्त्रियांचा प्रचंड विकास झालेला आहे. स्त्रियांचा विकास म्हणजे देशाचा विकास होय.

संदर्भसूची

१. जोशी बी. आर. (संपा), तटणीकर सुलभा, जोन्सन बॉर्जेस, राजूत गणेश, डायमंड सामाजिक ज्ञानकोश (खंड - ३), डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००७
२. देसाई व लिमये, महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणेचा इतिहास, फडके बुक्ससेल्स कोल्हापूर, १९९२
३. वाघ संदेश व इतर आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास अक्षरलेखन प्रकाशन सोलापूर २०१०
४. जोशी बी आर (संपा), व इतर डायमंड सामाजिक ज्ञानकोश (खंड-१) डायमंड पब्लिकेशन पुणे
५. पोळ अरविंद, डॉ. आंबेडकर लोकसंख्या नियंत्रणावरील विचार, सुगावा प्रकाशन, पुणे १९७६
६. जोशी आर एल व इतर (संपा) शोधकन, प्रथमेश प्रकाशन, अहमदनगर, २०१३
७. फडके य. दि. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र (खंड-१) १९०१-१९९४, के सागर पब्लिकेशन पुणे २०१३

८. गणें स.मा. (संपा) मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, १९९१
९. डांगे सिंधू, बौद्ध धर्म आणि तत्वज्ञान, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, पुणे, २००८
१०. सूर्य अनिल, भारतीय स्त्री, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
११. कुलकर्णी अ. रा., महाराष्ट्र समाज आणि संस्कृती, डायमंड प्रकाशन, पुणे २००८
१२. चाळके शोभा (संपा), निर्मिती प्रकाशन, कोल्हापूर, २०२१
१३. बडगबाकर श्रुती श्रीनिवास, मराठातील स्त्री आत्मचरित्रांचा सामाजिक अंगाने अभ्यास (इ.स.१९१०-१९८५)
श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, २००६
१४. जोशी लक्ष्मण शास्त्री, मराठी विश्वकोश (खंड-१), महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई,
१९७६.